

159.9
П-863

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Навчальний посібник

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Навчальний посібник

За заг. ред. В.М. Поліщука

2-ге видання, доповнене

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

ББК 939

НАЦІОНАЛЬНА **3**
НАУКОВА МЕДИЧНА
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
01033, м.Київ, вул.Л.Толстого, 7

УДК 159.924.7:316.6

ББК 88.56я73

П 86

Рекомендовано вченою радою Глухівського державного педагогічного університету. Протокол № 2 від 27 вересня 2007 р.

Рецензенти:

Ю.А. Алексєєва, к. псих. н., викладач кафедри теоретичної та консультативної психології НПУ ім. М.П. Драгоманова;

І.А. Слободянюк, к. псих. н., доцент, завідувач кафедри загальної та практичної психології КМПУ ім. Б.Д. Грінченка;

В.А. Чернобровкіна, к. псих. н., доцент, доцент кафедри психології Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка;

Л.М. Коробка, к. псих. н., доцент, завідувач кафедри психології Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Гриф надано Міністерством освіти і науки України.

Лист № 1.4/18-Г-1727 від 17.10.2007 р.

Психологія сім'ї : навчальний посібник / Поліщук В. М.,
П 86 Ільїна ІМ., Поліщук С. А. та ін. ; за заг. ред. В. М. Поліщука. –
2-ге вид., доп. – Суми : Університетська книга, 2023. – 282 с.

ISBN 978-966-680-379-8

У посібнику аналізується психологія сучасної сім'ї в умовах глобалізації суспільних відносин, агресивного соціального впливу. Вивчаються основні чинники стабільності сімейних відносин, зокрема роль вікових криз як об'єктивних, закономірних явищ в особистісному розвитку. З'ясовуються типи сімей, стилі подружнього спілкування, особливості виховання дітей.

Наголошується на значенні суспільної психологічної просвіти. Актуалізується проблема психологічної допомоги сім'ї, зокрема, в екстремальних ситуаціях.

УДК 159.924.7:316.6

ББК 88.56я73

ISBN 978-966-680-379-8

© В.М. Поліщук, І.М. Ільїна,
С.А. Поліщук та ін., 2008

© ТОВ «ВТД «Університетська
книга», 2023

Передмова	5
Розділ 1. Сім'я та суспільні трансформації	9
1.1. Трохи спогадів	9
1.2. Про глобалізацію суспільних відносин і невтішну статистику ..	17
1.3. Вікові кризи і сімейні відносини	22
1.4. Дошлюбний період – післяшлюбний період	26
1.5. Батьки і діти	33
1.6. Діти і батьки	42
Розділ 2. Про любов і шлюб	53
2.1. Історико-психологічні уявлення про любов і шлюб	53
2.2. Етнопсихологічні уявлення про шлюб в Україні	65
Розділ 3. Типологія сімей та їх функції	72
3.1. Типові історичні наукові уявлення про психологію сім'ї	72
3.2. Соціально-психологічна сутність сім'ї (типи, тенденції розвитку)	76
3.3. Функції сім'ї	85
<i>Додаток А. Типологія сімей</i>	91
<i>Додаток Б. Класифікація сімей</i>	92
<i>Додаток В. Класифікація сімей</i>	94
<i>Додаток Г. Сучасні форми сім'ї</i>	95
Розділ 4. Спілкування в сім'ї	97
4.1. Різноманіття подружнього спілкування	97
4.2. Про загрози для подружнього спілкування	112
4.3. Азбука батьківського спілкування	126
Розділ 5. Сімейні конфлікти	135
5.1. Сім'я і міжособистісні конфлікти	135
5.2. Конфлікти батьків і дітей	156
5.3. Профілактика подолання конфліктів між подружжям	162
5.4. Про всім відому підліткову конфліктність, або як стати щасливішим	167
<i>Додаток А. Поради молодому подружжю (Р.М. Грановська)</i>	179
<i>Додаток Б. Весілля (ювілейні дати)</i>	181

Розділ 6. Статеворольові уявлення дітей дошкільного віку	183
6.1. Особливості сімейної статевої соціалізації дітей	183
6.2. Психокорекція неадекватних статево-рольових уявлень у дітей дошкільного віку	193
Розділ 7. Психологічна допомога сім'ї	204
7.1. Консультативна допомога сім'ї і сімейна психотерапія	204
7.2. Психологічна допомога дітям розлучених батьків	211
7.3. Психологічна допомога помиряючим членам сім'ї та їх близьким	219
7.4. Психологічна допомога батькам підлітків	228
7.5. Сімейно обумовлені негативні почуття. Почуття провини в сімейних відносинах	241
7.6. Насилля в сім'ї: між ненавистю і провиною	251
7.7. Вправи на відновлення комунікації в сім'ї	255
Післямова	273
Додатки	275
<i>Додаток А. Кількість шлюбів в Україні у 2004–2006 рр.</i>	<i>275</i>
<i>Шлюбний бум липня-вересня 2008 року</i>	<i>275</i>
<i>Додаток Б. Кількість шлюбів та розлучень в Україні в 1989, 1996–2007 рр.</i>	<i>276</i>
<i>Додаток В. Про узгодження рішення про вступ у шлюб з батьками</i>	<i>276</i>
<i>Додаток Г. Про важливість функцій життєдіяльності сім'ї у 1996 та 2003 роках</i>	<i>277</i>
<i>Додаток Д. Теми, обговорювані молодими людьми до одруження, %</i>	<i>277</i>
<i>Додаток Е. Характеристики жінок, з якими хочуть спілкуватися, і якості, бажані для майбутньої дружини</i>	<i>278</i>
<i>Додаток Ж. Характеристики юнаків, з якими хочуть спілкуватися, а також якості, бажані для майбутнього чоловіка</i>	<i>279</i>
<i>Додаток З. Кількість народжених дітей на 1000 жінок відповідного віку</i>	<i>280</i>
<i>Додаток И. Готовності до шлюбу</i>	<i>281</i>

ПЕРЕДМОВА

Немає місця, кращого за рідний дім.

Цицерон (106–43 до н.е.)

У всі часи сім'я була консервативною малою групою, яка ніколи поспішно не реагувала на різноманітні впливи навколишнього середовища, а прагнула цілісно їх осмислити та прийняти виважене рішення, яке б відповідало її інтересам. Внутрішня організація сім'ї зумовлена домовленістю її засновників – подружжям, яке в сімейних відносинах має культивувати турботу одне про одного, піклування, зрештою, зберігати, продовжувати, формувати нові родинні традиції, тобто мета спільного проживання уже наперед визначається подружжям під впливом старших родичів, інших референтних осіб, а згодом – усіма членами сім'ї, зокрема дітьми.

Сім'я – це місце та умова постійної реалізації власного досвіду, знань, без яких неможлива наступність поколінь і, як наслідок, гармонічне існування й розвиток людської спільноти. Сім'я зіштовхується з унікальними ситуаціями, труднощами й суперечностями, що виникають, як правило, в обмеженому життєвому просторі, стійкий первинний вплив якого на підростаючу особистість історично визначався певною замкнутістю, географічною близькістю родичів, відсутністю в сім'ї міграційних процесів, які б негативно впливали на рівень родинного інтимно-особистісного спілкування. Певна соціальна ізоляваність сім'ї як групи, з одного боку, посилювала її родинні традиції, дисциплінованість, відповідальність, з іншого – обмежувала адміністративне, педагогічне та інші втручання до неї, навіть у випадках внутрішньої односторонньої або взаємної жорстокості.

Психологія сім'ї почала кардинально змінюватися в царській Росії ще з середини XIX ст., коли її громадяни (як правило, селяни) через соціально-економічні чинники (бідність, можливість освоєння нових територій для господарювання тощо) у пошуках кращої долі почали активно виїжджати за кордон або шукати

більш сприятливе місце для проживання в межах імперії. Так виникла перша хвиля масової руйнації родинності, сімейних традицій. Додаткового несприятливого впливу сімейні відносини зазнали в часи лихоліть Першої світової війни, революцій, громадянської війни, коли від холоду, голоду загинуло вчетверо більше людей, ніж від кулі та шаблі, що спричинило формування масової, часто некерованої, спільноти фізичних сиріт, значне послаблення, а то й втрату родинних зв'язків між уцілілими членами родини. До того ж величезні людські жертви через Голодомор 1932–1933-х років серед селян, які завжди в Україні були опорою держави, масове примусове переселення громадян (знову-таки здебільшого селян) продовжили руйнацію родинних зв'язків.

Останніми глобальними чинниками соціального впливу, які настільки змінили традиційні суспільні уявлення про сім'ю, що в післявоєнний час, особливо з 1960-х років, вона стала предметом уважного вивчення психологів, педагогів, а згодом – соціологів, стали величезні людські втрати в Другій світовій війні, масштабні процеси урбанізації, які були зумовлені необхідністю швидкої відбудови народного господарства. У сімейних відносинах чітко почали простежуватися тенденції взаємної неповаги, жорстокості, прогресування яких хоча тимчасово, але зовні ефективно стримувалося необмеженим тоді адміністративним соціальним втручанням у сім'ю, системним громадським осудом.

Із розпадом СРСР психологія сім'ї знову трансформується під впливом другої хвилі соціально-економічних негараздів (безробіття, мізерні зарплати, агресивні соціальні впливи тощо), які зумовили в її життєвому просторі домінування проблем фізичного виживання, нівелювання духовності. Як наслідок – стрімке зростання з 1990-х років «соціального дебілізму», виток якого містяться в сім'ї. На початку XXI ст. воно безпосередньо загрожує існуванню держави, яка, проте, несе відповідальність за таку соціальну ситуацію розвитку, оскільки, займаючи, як правило, у розв'язанні сімейних навчально-виховних проблем пасивну позицію, держава фактично знівелювала роль сім'ї як своєї основної первинної групи, де формуються не лише погляди підростаючої особистості, а й дорослих, оскільки їх усіх об'єднує спільний життєвий простір. Стійкість сім'ї, що є духовним осередком, протягом зазначеного періоду істотно зменшилася через зниження в молоді відповідального ставлення до функцій сім'янина, поширення новітніх особливостей суспільних трансформацій (виїзд батьків за кордон на заробітки, неконтрольована пропаганда насильства й агресії, матеріальна й статусна суспільна поляризація громадян

тощо). Потенційні засновники сім'ї часто не тільки не претендують на глибоке пізнання навколишньої дійсності, але й ігнорують саму можливість самопізнання як важливого чинника особистісного становлення, не мають елементарних соціальних орієнтацій у міжособистісних стосунках, наприклад, не можуть згадати дат народження найближчих членів родини тощо, нівелюють особливості жіночих і чоловічих соціальних ролей.

Окрему увагу слід звернути на проблему виховання дітей як основний індикатор змісту сімейних відносин, де типовими рисами підростаючих підлітків стають жорстокість, насильство внаслідок слабкого соціального імунітету в батьків стосовно негативних зовнішніх впливів (криза в суспільстві, вплив ЗМІ тощо), вживання алкоголю, наркотиків, неефективної дії окремих соціальних інституцій, наприклад, системи освіти, правоохоронних органів. Крім того, самі батьки та представники ще більш старших поколінь (дідуся, бабусі тощо) часто є їх активними носіями та пропагандистами. Дестабілізація психології сім'ї спричинила передусім у дітей шкільного віку несприятливі особистісні утворення: «мультикове» світосприймання, «доларизацію» свідомості тощо. Водночас у сім'ях з високим рівнем психологічної сумісності, які зуміли забезпечити достатній опір негативним соціальним впливам і поки що утримують обвал буденної навчально-виховної ситуації, проблема виховання дітей, як правило, не виокремлювалася, оскільки попередньо нейтралізовувалася ситуацією загальною сімейною зайнятістю та взаємовідповідальністю, коли всі (і діти, і дорослі) мали певні постійні доручення, обов'язкове виконання яких безпосередньо впливало на добробут і соціальний статус сім'ї.

У підготовці посібника брали участь викладачі кафедри психології Глухівського державного педагогічного університету ім. Олександра Довженка: В.М. Поліщук, завідувач кафедри, доцент, кандидат психологічних наук, професор кафедри психології (передмова, розділ 1, післямова), С.О. Мисник, старший викладач (розділ 2), Г.Д. Шейко, старший викладач (розділ 3), С.А. Поліщук, доцент, кандидат психологічних наук (розділ 4), Н.М. Львіна, доцент, кандидат психологічних наук (розділ 5), Ю.В. Рябко, старший викладач (розділ 7), Г.В. Карпенко, асистент (додатки), а також Ю.Ю. Савченко, старший викладач кафедри теорії, методик і психології дошкільної освіти КМПУ ім. Б.Д. Грінченка (розділ 6).

Автори не претендують на системне викладення матеріалу, однак, спираючись на теоретичні узагальнення, експериментальні дані, зібрані в північно-східному регіоні України (Чернігівська, Сумська, Харківська області), прагнули висвітлити різнопланові особливості

сімейних відносин. Зміст окремих розділів є дискусійним, особливо розділу 6, але ця інформація наведена, щоб продемонструвати поширені повсякденні уявлення про статеві відмінності, які є часто міфічними, аніж реальними. Автори не прагнули залишити поза увагою гострі болючі проблеми, можливо, навіть неприємної тематики (розділ 7), оскільки вони складають частину сімейних відносин.

Важливо було уникнути повчань, моралізування, всезнайства і разом з тим запросити до обговорення важливих тем, знайти оптимальні шляхи їх розв'язання.

Більшість розділів містить додатки та списки використаної й рекомендованої для опрацювання літератури, що має бути зручно читачам.

Сподіваємося, що посібник стане в пригоді всім, хто цікавиться проблемами психології сімейних відносин (науковцям, практичним психологам, батькам).

Сім'я та суспільні трансформації

Домівки нові, а забобони старі.

А.С. Грибоедов (1795–1829)

Зміст виховання завжди зумовлювався станом науки, технологій, культури, родинно-сімейними стосунками, традиціями та рівнем системи освіти. Сімейні взаємини попередньо формують основну проблематику виховання, яку офіційна навчально-виховна система прагне посилити або нейтралізувати. Аналізуючи сучасну навчально-виховну ситуацію (за умови різного, навіть полярного ставлення до радянського минулого), слід визнати, що радянська система виховання була «системою», де сім'ї, особливо з 1970–1980-х років, надавалося провідне значення. Скільки зусиль у боротьбі з різними ідеологічними «ізмами» для доведення, здавалося б, банального висновку, що сім'я є важливою ланкою навчально-виховного процесу (а школа часто виявляється просто безпорадною без неї), доклали провідні радянські учені, педагоги. Скільки здоров'я вони втратили і передчасно пішли з життя, як, наприклад, В.О. Сухомлинський. Однак завдяки їх наполегливості тріада «школа – сім'я – громадськість» стала визначальною у формуванні особистості, де ефективність шкільного й організованого суспільного впливу на неї безпосередньо залежала від стилю сімейних відносин.

1.1. Трохи спогадів

Аналізувати особливості сімейних відносин, очевидно, слід, спираючись як на власні спостереження, так і на різноманітну літературу з проблем психології сім'ї – наукову, науково-популярну. Сформулюємо для себе такі завдання:

- 1) визначити особливості сучасного внутрішнього сімейного життєвого простору;
- 2) з'ясувати взаємозв'язки сім'ї та навчально-виховної реальності (сімейної та позасімейної);
- 3) охарактеризувати основні проблеми виховання дітей у сім'ї.

Згадалося власне навчання в 1980-х роках у КДПІ ім. О.М. Горького (нині – НПУ ім. М.П. Драгоманова), де викладався навчальний курс з «Психології сім'ї» (І.О. Трухін). В умовах дефіциту необхідної літератури (психологія на той час як наука не була в пошані, але водночас не було і її дискредитації, неприхованої кон'юнктури) викладачі орієнтували студентів формувати власні бібліотеки з різних галузей психологічного знання. З якою вдячністю ми згадуємо їх поради! Купували різні «цікавинки», виходячи з фінансових можливостей. Одна з книг укотре привертає увагу, оскільки читаєш її, не відриваючись, із захватом. Це «Сімейні портрети» Т. Афанасьєвої [2], де в художньо-публіцистичному стилі аналізуються обов'язки та стосунки кожного члена сім'ї, причини, що зумовили роз'єднання ще зовсім недавно близьких людей, тощо. Під час знайомства з цією роботою вражає авторський вислів, який стосувався порівняння зібраної інформації про сім'ю з публікаціями двадцятип'ятирічної давності: «...Що за жарти? Передовиця в газеті називалася «Молода сім'я», проблемна стаття «Поговоримо про жіночу гордість», нарис «Мати». «... Невже чверть віку я, наче вантажівка, що загрузла у глибокій колії, буксую на місці?» [2, 11]. Такі зауваження й стали основним мотивом створення цього розділу. Крім того, спонукають ще й власні багаторічні спостереження, які, на жаль, не додають особливого оптимізму, бо сутність психології сімейних відносин й досі можна демонструвати (і знову з праці Т. Афанасьєвої) приклад гоголівської героїні Агафії Тихонівни з комедії «Одруження»: щоб ніс одного жениха був приставлений до губів іншого, а статура була як у третього, характер – у четвертого, отоді можна було б наважитися виходити заміж (або женитися) [2, 49]. Як тут не згадати Б. Паскаля: якби ніс Клеопатри був трохи коротший, обличчя землі стало б іншим. Ми не скептики і не хочемо перетворюватися на надокучливих буркунів, які постійно чимось невдоволені, але певні, що щасливий шлюб, а отже, сприятливі для сімейного життя взаємини значною мірою залежать від збігу обставин. Можливо, тому все так складно, що не все так просто. Можливо, тому так активно обговорюється феномен «кохання» (є? немає?), щастя, бо, як відомо, дискусії про хороше життя малоймовірні. Тисячі років існує сім'я, а проблема психологічної сумісності в ній, особливо подружжя, залишається нерозв'язаною. Цілеспрямований пошук

жениха (нареченої) з будь-якою мотивацією (мрія про прекрасну принцесу чи благородного принца, розрахунок тощо), як правило, приречений на невдачу, але, якщо він все ж таки дасть свої результати, то навряд чи ця сім'я довго проіснує, бо попередньо буде збудована у світі ілюзій. Мрії часто не здійснюються, бо вже спочатку не мали реального підґрунтя для практичного здійснення, до того ж мрійник зовсім не збирався реалізовувати їх самостійно, відразу добровільно покладаючи цю функцію на омріяного принца чи принцесу, які в реальному шлюбному житті виявилися примітивними людьми і часто також сподівалися на реалізацію власних мрій. Розрахунок на високий і швидкодосяжний матеріальний сімейний і соціальний статус також не виправдався, бо перебування у світі речей втомлює, зрештою виникає звичка до стабільних майнових статків, які до того ж можуть виявитися не такими вже й масштабними, як бачилося у мріях, хоча бажаний мінімум, безумовно, є. Одному з молодят хочеться безпосереднього спілкування, до якого інша половина подружжя, володар майнових джерел, зовсім байдужа, оскільки має, як правило, інші – матеріальні, споживацькі, а не духовні – інтереси. І в результаті – повне фіаско, а за ним – розчарування щодо можливості створення омріяної сім'ї, у яку поспішаєш, де чекають і де, зрештою, сам, як правило, із задоволенням перебуваєш у ролі господаря або гостя, якщо раніше за всіх звільнився від службового клопоту. Крім того, стає сумно від даремної втрати власного життєвого часу на реалізацію ілюзії стосовно іншої особи. А коли в конфліктних ситуаціях звучать активні послання на батьків, які до того ж активно прагнуть втручатися у справи молодшого подружжя, то тоді сім'я не має шансів для стабілізації взаємин і стрімко мчить до несприятливого фінішу – розлучення. І це настільки боляче, що до партнера виникає глибоке почуття неприязні, ворожості, навіть ненависті. Хто не чув висловів типу: «Ти мене розчарував (ла)», «Ти мене обдурив (ла)», «Казали мені мої батьки», «Ти мою молодість украв (ла)!»?

Такі переживання ще до недавня були властиві людям, які чогось прагнули, домагалися, хоча часто не вдавалося (або не бажалося) критично осмислити рівень своїх здібностей, здатності реально оцінити здібності інших. Причини успіхів чи невдач вони шукали не лише в собі. Проте з 1990-х років в умовах зниження інтелектуального рівня розвитку молоді (і не лише молоді) спостерігається стрімка поляризація суспільства, причому тих, хто вбачає витoki власних невдач у соціальному оточенні, а причини успіхів – у собі, стає дедалі більше. Молодь часто навіть не підозрює, що той (та), кого так наполегливо шукаєш (як чоловіка, дружину), знаходиться зовсім

поруч (своєрідна «сіра мишка»), нічим особливим не вирізняючись, але ця зовнішня непомітність є показником їх внутрішньої сили, надійності, стабільності, витривалості, вибірковості в спілкуванні, сімейної відданості. Суспільно-економічні негаразди посилюють прагматичні тенденції у створенні сім'ї, яка може захистити, передусім, від побутових, матеріальних незручностей як обов'язкових джерел дискомфорту станів. З 1990-х років можна спостерігати тенденцію до посилення поверховості в дошлюбних стосунках, що виявляється, зокрема, у недостатньому прагненні до пізнання внутрішнього світу нареченого (нареченої) іншим партнером, а згодом – у сімейних відносинах, які потім супроводжується взаємною неповагою. Проте відсутність виваженості у виборі партнера, спрощені уявлення про спільне сімейне життя, коли зовнішні привабливі або романтичні атрибути (окремий будинок, квартира, можливість відпочинку тощо) стають на заваді до осмислення проблеми взаємної відповідальності, постійного виконання складних сімейних обов'язків, наявність споживацьких настроїв тощо. Усе це існувало й у минулому, тому не слід займатися критиканством і тішитися ілюзіями, що зараз усе так погано, інакше ми неодмінно протиставимо сьогодні й минуле, а майбутнє уявлятиметься винятково у чорних, непривабливих кольорах. Ідеться про тенденції у відносинах, які раніше не були типовими, наприклад: сімейні проблеми все частіше стають предметом іронічного, навіть зловтішного, обговорення серед рідного соціального оточення, що свідчить про розкол у родинних стосунках, послаблення суспільних важелів впливу, зокрема громадського осуду. Стабілізуються особистісні якості батьків, які, відзначаючись агресивністю, авторитарністю, невмінням долати сімейні життєві кризи тощо, спричиняють постійні конфліктні ситуації, у яких передусім страждають діти, зазнаючи морального, а згодом (що стало вже типовим явищем) і фізичного насильства. На фоні суспільного усвідомлення ролі загальнолюдських цінностей у реальному індивідуальному сімейному просторі жорстоке поводження з дітьми є наслідком відсутності в батьків позитивних виховних зразків, несприйняття ними дитячої індивідуальності, невміння і небажання виховувати і, зрештою, низької особистісної культури, недостатнього прагнення до самореалізації, що посилюється стійкою загальною суспільною тенденцією деінтелектуалізації.

Доходимо висновку, що, хоча з часу видання «Сімейних портретів» минуло майже 25 років, формальна тематика сучасних сімейних проблем залишається незмінною. Справляється таке враження, що історичний час зупинився, а численні наукові дослідження,

що стосуються сімейних відносин і були здійснені протягом останньої чверті століття, не знаходять безпосереднього відгуку в користувача інформації – сім'ї незалежно від типу, віку її членів, періоду спільного проживання. Як і колись, феномени «материнства», «жіночої гордості», «кохання» тощо активно цікавлять дослідників і пересічних осіб, які в аналізі зазначених проблем, звичайно, відрізняються за рівнем професійності. Серед школярів не втрачають популярності теми: «Що таке дружба?», «Кохання – це... .» тощо, які, проте, менше цікавлять тих, кому за 30. Тут навіть не варто згадувати людей, більш старших за віком, у яких до цих тем сформувалося підкреслено іронічне ставлення (мовляв, «зараз розмовляйте досхочу, поки є така можливість, а як одружитесь та поживете разом, то й побачите, що воно за сімейне життя і скільки коштує фунт лиха»), яке характерне передусім чоловікам. Прикро, але примітивізм мислення й поведінки є тепер прогресуючою особистісною властивістю. Спираючись на власні спостереження, можна зробити припущення, що вони притаманні більшості наших співвітчизників, до того ж не лише молоді. Сімейні проблеми залишаються такими, наче ними ніхто ніколи не цікавився і не думав займатися, а повсякденні уявлення людей про психологію сім'ї, які передаються з покоління в покоління, особливо про сімейну відповідальність, примітивізувалися настільки, що деякі актуальні питання сімейного життя, зокрема захищеність дітей у сім'ї, набули у загальнонаціональних масштабах. Це не випадково, оскільки сучасна сім'я перебуває в екстремальних соціальних умовах, які в системі міжособистісних стосунків характеризуються посиленням соціально-психологічної напруженості (недоброзичливість, озлобленість, меркантильність, «тотальний зиск» тощо), поширенням песимістичних настроїв, нестабільності в соціальних очікуваннях, що загострюються через кризовий стан суспільства; втратою або знеціненням життєвих орієнтирів, зниженням впливу ціннісно-мотиваційних чинників до праці, соціально-творчої діяльності, пропагування меркантильності, задоволення одномоментних інтересів. Водночас перебування в таких умовах обмежує в часі прийняття рішення, мобілізує загальнолюдські чесноти для його реалізації, тоді як ситуації благополуччя, відсутності безпосередньої загрози можуть спричинювати формування снобізму, навіть духовну деградацію.

Як наслідок, проблеми корекції внутрішнього сімейного середовища вже давно перестали бути прерогативою лише членів сім'ї, а є питанням державної значущості, що зумовлено, зокрема, суспільними трансформаціями, унаслідок яких негативні утворення у свідомості громадян будь-якого віку стали настільки стійкими, що

визначають стиль поведінки і діяльності тих, хто намагається захищати власну гідність і чинити опір такому повсякденню.

Хоча історичний час, про який ідеться, має багато спільного (а інакше й бути не може, оскільки дорослі проживають в єдиному з дітьми життєвому просторі), існують значні відмінності між початком ХХІ ст. і 25-літньою минувиною, яка, у свою чергу, не схожа на сімейні реалії 1960-х. До 1990-х років ми зростали в одній країні, яка мала певні ціннісні орієнтації. Ми не збираємося їх аналізувати, оскільки наша тема інша. Їх можна критикувати, засуджувати, заперечувати, або, навпаки, схвально відзиватися про них, однак методологічний підхід в оцінці себе як особистості – громадянина певного суспільства – був єдиним. Нині досліджувана ситуація зовсім інша: з розпадом СРСР сталися значні зміни в психології людей, а отже, і в психології сім'ї, яка обумовлює формування світогляду підростаючої особистості та дорослого оточення. Діти, народжені із середини 1980-х, тобто в період, коли в СРСР набували сили державницькі руйнівні тенденції, самі вже беруть шлюб. Оскільки їх світогляд формувался за принципово інших соціально-економічних умов, цілком закономірно, що він значно змінився порівняно зі світоглядом ровесників 1980-х років: нині домінують меркантильні, споживацькі настрої, індивідуалістські тенденції, які безпосередньо загрожують суспільній етнопсихології. З 1990-х років посилене пропагування цих настроїв за принципом «давай все і негайно» сформувало системний прагматичний інтелект у громадян, які за мінімальних власних зусиль домагаються максимального задоволення виключно власних біологічних потреб. У свою чергу, такі особи є ідеальними мимовільними ціннісними зразками, на які орієнтується передусім молодь. Біологічні потреби витісняють духовні, що є ознакою кризи духовності суспільства. Молодіжне середовище, яке історично завжди було важливим джерелом новітніх державотворчих ідей, навіть негативних, нині в цілому не спроможне виробляти їх на рівні своїх ровесників попередніх десятиліть, бо вирішує саме біологічні проблеми. Як наслідок, сім'ї з практичним інтелектом є більш захищеними в умовах суспільних трансформацій, бо швидше пристосовуються до умов «дикого ринку». Тому закономірно, що комфортно почуваються, насамперед, люди, які мають посередній, а іноді й відверто низький рівень інтелектуального розвитку. Їх життєве кредо – «живи сьогодні, бо завтра може не бути». Сім'ї з теоретичним інтелектом, які живуть не лише сьогодні, а й завтрашнім днем, обмежені у формах пристосування до негативних соціально-економічних і культурно-історичних реалій сучасності, а через те найбільш незахищені перед негативними впливами буття.

Загалом криза духовності в Україні спричинила втрату звичних моральних ідеалів, яким не знайшлося гідних заміників, перетворила державу на величезний ярмарок. Аналогічні процеси відбуваються і в сім'ї, члени якої стурбовані не проблемами духовного зростання особистості, а реалізацією принципів «купи-продай». Деформації в особистісному становленні дітей посилюються, бо вони мають промовисті зразки сьогодення, коли «низькоінтелектуальні» грошовиті «чада» (а ще більше – примітивні) таких самих батьків легко витрачають за лічені години, а то й хвилини значні грошові суми, адекватні місячному сімейному бюджету працюючої чесної родини. Значну соціальну небезпеку становлять «високоінтелектуальні чада», вихідці з матеріально забезпечених сімей, яким не вистачає адекватної оцінки власних загальнолюдських якостей. Як тут не згадати вислів Р. Бернса (1759–1796): «Хіба не розгніваєшся, коли крапці перебувають у нестатках, а багатіють бездарні та тупі».

Проте, незважаючи на різні негаразди, основні сімейні цінності ще залишаються незмінними завдяки старшому поколінню, наприклад, піклування про дітей, взаємодопомога, взаєморозуміння тощо. Сталість традиційних сімейних уявлень засвідчує вічність загальнолюдських цінностей, які зберігаються за будь-яких, навіть екстремальних обставин. Вони не були втрачені й тому, що в період тривалих, не визначених у часі суспільних трансформацій потребують стабілізації механізми психологічного захисту від несприятливих соціальних впливів. Вони є передумовою стабільних взаємин у вторинних групах, що обов'язково гарантує необхідну стабільність уже на рівні держави.

Проте формування деформованих уявлень про сімейні цінності, на жаль, посилюється, що виявляється в прагненні подружжя – їх основного носія – уникати відповідальності за сімейні негаразди, звинувачувати в них будь-кого, лише не себе. У молоді 17–24 років такі уявлення здебільшого спрощені, оскільки ґрунтуються переважно на власному досвіді. Від сім'ї часто очікують «чогось такого», коли можна оперативно розв'язати всі нагальні запити, серед яких домінують споживацькі. «Все вийде само по собі» або «Все буде добре» – такі тези особливо популярні в цьому віці. Майбутнє подружжя може, навіть, не здогадуватися, що існування в сім'ї передбачає передусім виконання складних взаємних обов'язків, взаємне піклування тощо. Під час спілкування з молоддю на ці теми обов'язково зустрічаєш іронічні посмішки, а дехто сприймає інформацію так, немов йдеться про відкриття вселенського масштабу, подібного відкриттю Америки Х. Колумбом (хоча, як відомо,

пріоритет йому тут зовсім не належить). Відразу мимоволі виникають невеселі паралелі щодо особливостей сімейних відносин.

Серед пояснень такої несприятливої досліджуваної ситуації можна погодитися з твердженням, що одна з її причин полягає в зниженні в молоді рівня інтелектуального розвитку, але водночас не можна не зазначити, що його первинне формування спричиняється найближчим дорослим оточенням. Не важливо, що всі перебувають в єдиному життєвому просторі під масованим натиском негативних чинників соціалізації. Відповідають за стан сімейної психологічної готовності передусім батьки, і будь-які контраргументи тут зайві. Вони старші, тому мають бути мудрішими. Можна спіймати себе на думці, що повторюються звичні сентенції, подібні до «мають бути, мають знати». Для виникнення цих декларацій існували об'єктивні причини, а тому досліджувану ситуацію слід сприймати реально, безпосередньо, не уникаючи гострих проблем. Засилля в СРСР директивної педагогіки сформувало не одне покоління людей, які активно передають молодшим стиль авторитарного міжособистісного спілкування. Сучасне суспільство – це неприродний симбіоз радянського способу життя й «диких» ринкових відносин. Типовою стала сім'я (за зразком неповної сім'ї), де одне з подружжя (як правило, чоловік) згадують про батьківські обов'язки лише тоді, коли необхідно застосувати до дітей певні санкції. Однак об'єктивні несприятливі зовнішні впливи мають зустрічати організований опір. Можна згадати тих, хто брав участь у різних війнах: як солдати сподівалися на досвід, мужність командира, де важливим індикатором його самопочуття, упевненості був, зокрема, зовнішній вигляд: ченурність, підтягнутість, свіжість надихала підлеглих на подвиги, а розгубленість, неохайність формували в них зневіру, установку на невдачі.

З метою посилення значущості сімейних цінностей необхідно хоча б з молодшого шкільного віку популяризувати теоретичні знання про сім'ю як основу суспільства, протиставляти їх примітивізму мислення й поведінки дорослого оточення, на зразках яких, як правило, зростає ще більш примітивне покоління. Необхідно пропагувати особливу роль жінки в сім'ї, ми ще довго будемо розплачуватися, як писав у «Щоденнику» видатний кінорежисер і письменник О.П. Довженко, за «...нікчемне, погане виховання молоді, за хамську образу виховання дівчини, за нехтування жіночої природи, за неповагу до неї, за грубість, за позбавлення смаку, мод, елегантності, гарних манер [3, 280–281]. Завдання важке, вимагає часу, але доступне для розв'язання, бо «час – це найбільше багатство» [1, 27–28], а сім'я також є ним, бо визначає майбутнє.

1.2. Про глобалізацію суспільних відносин і невітшну статистику

Траекторія руху людини в сімейному життєвому просторі зумовлена системою різних соціальних чинників, значне місце серед яких належить суб'єктивному осмисленню життєвого шляху як системі складних уявлень про зміст детермінаційних відносин між минулими, нинішніми і майбутніми подіями власного життя. Людина повинна мати перспективний життєвий план особистісної і професійної самореалізації як важливий стимул самовдосконалення та впливу вже на власний життєвий сімейний простір (чоловік, дружина, діти), поле внутрішньої сімейної взаємодії та відносин із соціальним оточенням, яке становить певний інтерес для окремих членів сім'ї: соціально-економічний, політичний, етнографічний, мовленнєвий, культурний, науково-технічний, побутовий, що свідчить про обсяг і зміст життєвого простору, який є вихідною позицією для аналізу сенсу сімейного життя. Внутрішній сімейний життєвий простір завжди був відокремлений від світових макропроцесів (формування певного ставлення людини до світу та до себе, усвідомлення безцінності та беззахисності світу, гуманізація суспільного процесу, підвищення відповідальності перед собою, нинішнім і прийдешнім поколінням тощо) і буде таким, оскільки відзначається *консерватизмом* як своєрідним захисним механізмом («фільтром») сім'ї, коли сприймаються потрібні або корисні ідеї та відкидаються, на думку її членів, шкідливі. Унаслідок цього будь-яка сім'я прагне не бути однотипною, бо спирається на власний досвід багатьох своїх поколінь, родинні зв'язки, своєрідно захищається від агресивних проявів навколишнього середовища.

Однак глобалізація міждержавних стосунків обов'язково передбачає активне сприймання різних сімейних життєвих просторів, які, історично відрізняючись ментальними настроями і попередньо перебуваючи в ситуації протистояння, можуть у побуті збігатися. Наприклад, кожна сім'я незалежно від типу, тривалості існування прагне відпочити у святкові дні. Виявляється, тут також є свої проблеми. Якщо вірити Американській асоціації психологів, то у 2006 р. 44% жінок і 31% чоловіків страждали через стреси, спричинені святами, які вимагають значних фінансових витрат, часу. Особливо складно жінкам, бо вони відповідальніше ставляться до такого важливого святкового атрибуту, як вибір подарунків. Отже, навіть такі звичні буденні клопоти різних сімей у різних країнах спроможні потенційно інтернаціоналізувати психологію сім'ї.

Аналогічну ситуацію можна спостерігати й при вирішенні інших, але більш складних питань. Неприятливі наслідки затяжних суспільних трансформаційних процесів упритул наблизили нас до виховних проблем, що вже давно є типовими для Західної Європи, наприклад, до необхідності системної корекційної роботи з дітьми «групи ризику», які потребують:

- 1) підтримки в навчанні;
- 2) переорієнтації з позитивної дисциплінарної практики;
- 3) спеціальної підтримки й корекції;
- 4) міжсекторального залучення з коригуючими планами;
- 5) інтенсивних скоординованих багатосистемних втручань й особистісно орієнтованих засобів, що відповідають індивідуальним потребам (С. і В. Бастебли).

За даними педагогічної періодики, зокрема «Освіти України», «Освіти», актуальність цієї проблеми посилюється в Україні наявністю 220 тис. дітей, які перебувають на обліку через психічні відхилення в здоров'ї і поведінці (а скільки їх не обліковано?), що поставило державу за цим показником на друге місце в Європі. Зазначимо, що профілактика таких захворювань розпочинається зі здоров'я матері, тобто особливі увага й турбота мають стосуватися передусім фізичного і психічного розвитку дівчат. Відтепер під час реєстрації шлюбу майбутнє подружжя зобов'язане повідомити одне одного про стан власного здоров'я, що не є новим у Сімейному кодексі, оскільки таке положення вже існувало. Однак у старій редакції підставою для визнання шлюбу недійсним могло бути приховування тяжкої хвороби, а також хвороб, небезпечних для іншого члена подружжя, їхніх нащадків. У новій редакції шлюб може бути визнаний недійсним у разі приховування відомостей про стан здоров'я одним із наречених, наслідком чого може стати (стало) порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого або їхніх дітей. Водночас медичне обстеження тих, хто бере шлюб, здійснюється за взаємною згодою, а його результати є таємницею і повідомляються лише нареченим. Старше покоління, як правило, схвально ставиться до таких нововведень, молодше, здебільшого, не схвалює. Проте для цих кроків є підстави: за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, з 1980-х років у всіх високоорганізованих країнах світу разом з низькою народжуваністю збільшується кількість бездітних шлюбів (12–18%), причинами чого в 40–50% є патологія репродуктивної системи в одного з подружжя, рідше (5–10%) в обох. Безплідність можуть викликати генітальні хвороби: гонорея, хламідіоз, уреанплазмоз, мікоплазмоз.

У дітей притуплюються природні потреби в пізнанні, інтерес до чесної праці, прогресує світоглядна індіферентність, пасивність, втрата ідеалів, відчуженість, зниження інтересу до культури, спорту, та особливо літератури, яка є основним засобом духовного розвитку. Зростає кількість дітей, які вдома зазнають системного фізичного та морального насилля. У 2007 році доведено 453 випадки злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною. В унісон із живучою шкільною директивною педагогікою процвітає домашня школа примусу. Типовими соціальними явищами, якими в наш час нікого не здивуєш, стали безпритульність, дитяча проституція, злочинність. Майже 80% молоді схильна до тютюнопаління, 83% – до вживання алкоголю. 19–26% юнаків знайомляться з нікотиним в 11 років, 13–18% дівчат у 13–18 років. 11-річний вік – це, як правило, перший досвід вживання алкоголю (15% хлопців і 34% дівчат).

Швидким темпами поширюється епідемія ВІЛ-інфекції. Найбільш ураженою віковою категорією є молодь 15–29 років, яка складає половину всіх інфікованих (найвищі показники в Одеській, Дніпропетровській, Донецькій, Миколаївській областях, Автономній Республіці Крим, м. Києві і Севастополі).

Навчально-виховна ситуація із сімейним вихованням є настільки складною, що в Україні розроблена Концепція Державної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Поширеними явищами в сім'ях стали жорстокість, насильство, про що свідчить наказ Міністерства освіти і науки України № 844 від 25.12.2006 р. «Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми», який адресований не лише батькам. У 2006 р. Розкрито 17 злочинів, де діти були об'єктом експлуатації, втягнення в злочинну діяльність – 2236 випадків, схилення до вживання наркотичних речовин – 272. Сьогодні для дітей функціонують 54 загальноосвітні школи-інтернати (12 тис. дітей), 37 спеціальних шкіл-інтернатів (5,8 тис. дітей), 109 дитячих будинків (6,4 тис. дітей), 149 дитячих будинків сімейного типу, 288 прийомних сімей, взято під опіку 64,3 тис. дітей. В Україні проживають 98 тис. сиріт (у 2005 р. усиновлено 914 дітей, що є незначним показником на фоні тотального соціального сирітства, якого не спостерігалось навіть у часи воєнних лихоліть), 162 тис. інвалідів. Для навчання дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, в 2007–2008 навчальному році функціонувало 387 спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів), у яких здобувало освіту 50,3 тис. осіб.

На обліку з приводу психічних відхилень у здоров'ї та поведінці перебувають 220 тис. дітей, 34 тис. – на обліку в органах внутрішніх справ. 90% дітей страждають на хронічні захворювання. Багатьом доводиться працювати по 12 годин на день, часто вночі. Зростає кількість тих, хто жебракує, наприклад, у 1999 р. працівниками МВС було затримано 31,1 тис. дітей, а в 2001 році – 36 тис. (тут не враховані діти, які скоїли злочини та перебувають під слідством) – і ці показники постійно зростають.

Матеріальне зубожіння призвело до того, що батьки, зайняті постійними пошуками засобів існування, здеморалізовані нестатками. Як наслідок – мало уваги приділяють дітям, які, не знаходячи відповіді на хвилюючі питання, звертаються до інших, часто асоціальних осіб, а ті надають таку інформацію, від якої можна все життя спокутувати гріхи. За таких умов у дітей значною мірою деформується становлення світогляду, що рівнозначне глибокій психічній травмі. Закономірно, що недоліки в сімейному вихованні спричиняють 60–80% протиправної поведінки підлітків, вживання ними психотропних і наркотичних речовин.

У 1990-х роках щорічно фіксувалося близько 450 дитячих суїцидів, у 2005 р. – на 200 менше. Наприкінці 2006 р. на обліку в міліції перебували 34 тис. дітей (учнів ПТУ – 7 тис., учнів шкіл-інтернатів – близько 2 тис., учнів загальноосвітніх шкіл – 20 тис.). За даними Міністерства освіти і науки України (Освіта України. – 2007. – № 59 (839). – 10 серпня), частка дівчат, які перебували на обліку в органах внутрішніх справ, з 5,8% у 2003 р. збільшилася до 9,4% у 2006–2007 н. р.; у 2001–2002 н. р. було скоєно 11 096 дитячих правопорушень, у 2006–2007 н. р. – 15 987 (у Сумській області 866 і 1585 відповідно). Зростає кількість дітей, що перебувають на обліку в кримінальній міліції: у 2001–2002 н.р. – 14 654 осіб, а в 2006–2007 н. р. – 16 269. У 2007 році кількість злочинів з участю неповнолітніх становила 18 996 (у 2006 році – 19 888), на обліку в органах внутрішніх справ зареєстровано 2808 дівчат.

Низький рівень педагогічної культури визначає наслідування негативних поведінкових моделей. Сімейне насильство закарбовується в дитячій свідомості на все життя. З цього приводу пригадується ситуація, коли семикласник на питання: «Як часто тебе карають батьки?» – без тіні усмішки відповів: «Тричі на тиждень: у понеділок, вівторок, п'ятницю», чим поставив вихователя в патову ситуацію. Виявляється, батько для застосування такої системи санкцій мав переконливу, як йому здавалося, аргументацію: «Це для профілактики. На всяк випадок, аби ні-

чого не накоїв. Крім того, у його кімнаті на стіні висить ще й березова лозина». І далі, вже сміючись, додав: «Для нагадування про можливі наслідки необдуманих вчинків. Мене також так виховували. І нічого, як бачите». Отака собі наочність. Хіба не було схожих тенденцій у минулому? І спробуйте переконати батька в протилежному! Не вийде, бо примітивізм мислення легко захищається від толерантності, осмислених доказів, оскільки він агресивним, жорстоким, а культура – беззахисною. І такі випадки непоодинокі.

Будь-які спроби особистісно-зорієнтованого підходу розбиваються вщент об твердь сімейного виховного примітивізму. Зазначена несприятлива навчально-виховна ситуація залишатиметься, на жаль, доти, доки у ввічливості вбачатимуть слабкість, у нахабності – активну життєву позицію. Домінуючий примітивізм молодших аплодує домінуючому примітивізму старших! А вчитель часто неспроможний протистояти цинізму й нахабству, бо з нього, як зазначав О.П. Довженко ще в 1942 році, «ми зробили безправного попинача...», і потонула молодь у нецтві, у безхарактерності, слабкодушості, безвідповідальності і нехлюйстві» [3, 278–279]. Як ще потрібно знайти слова, щоб показати соціальну значущість педагогічної діяльності? Навчально-виховна ситуація ускладнюється також прогресуючою диспропорцією чоловіків-учителів і жінок-учителів – 1:7 (2008).

Безробіття, соціальне і майнове розшарування посилюють ці несприятливі тенденції. Додатково ускладнюють навчально-виховну проблематику екологічні чинники (чорнобильська катастрофа), соціальні (алкоголізм, наркоманія, асоціальна поведінка майбутніх батьків), психологічні (неготовність і небажання молоді жити в «диких» ринкових умовах, затягнутих у часі і суспільних трансформаціях). Як наслідок, щорічно на 1,5–2 тис. зростає кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Триває інтенсивний процес соціальної і моральної деградації учнівської молоді, захоплення негативними формами бізнесу, низькопробною зарубіжною культурою (бойовики, детективи тощо). Водночас (парадокс!) життєстверджувальну функцію виконує знову ж таки зарубіжне (яке так часто критикується), а не вітчизняне мистецтво (здебільшого, це американське кіно).

Отже, виховання дітей є вихідною проблемою соціальної ефективності сім'ї. Низка державних документів, таких, як Закони України «Про охорону дитинства (26.04.2001), «Про попередження насильства в сім'ї» (15.11.2001), укази Президента України «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей» (11.07.2005),

«Про проведення в Україні у 2006 році Року захисту прав дитини» (29.11.2005), наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, МВС України, МОН України, МОЗ України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» (16.01.2004), інформаційні довідки МОН України про прояви насильства в дитячому середовищі та жорстоке поводження дорослих з дітьми (грудень, 2006), результати підсумкових колегій МОН України (наприклад, серпень, 2007 і 2008), свідчать про накопичення негативних тенденцій у сімейних відносинах, основними носіями яких є подружжя. Проблема формування сімейної психологічної культури в агресивних умовах деінтелектуалізації є настільки актуальною, що маємо говорити не про загальну психологічну культуру суспільства, а швидше, про її відсутність, що, у свою чергу, актуалізує необхідність перегляду методології організованих виховних впливів: на занедбаній землі повноцінно не зійдуть якісні зерна, а тому землю необхідно спочатку якісно обробити.

1.3. Вікові кризи і сімейні відносини

Навіть корисна прикладна експериментальна інформація про сім'ю, як правило, залишається нереалізованою, оскільки здебільшого адресується науковцям, а не широкому загалу. Найбільш продуктивне дослідження залишиться без активного запиту, якщо науковий стиль його викладу не зрозумілий пересічним громадянам, не враховує їх вікових особливостей, рівня освіченості і, що особливо важливо, місця проживання (село, місто). Повсякденна практика свідчить, що останні умови є основними показниками диференціації громадян у сприйманні інформації з сімейної проблематики. Слід також урахувувати зростання скепсису до інтелектуальних даних на фоні апелювання до власного сімейного досвіду, зниження читацьких інтересів, прогресуюче прагнення до матеріального задоволення, примітивізацію суспільної свідомості. Телебачення, ЗМІ інформативно зорієнтовані передусім на міського жителя.

У ситуації негативного ставлення до знань актуалізується проблема психологічної освіти щодо власного індивідуального життя, якому властива дискретність розвитку (перервність) та основним показником якого є вікові кризові явища – об'єктивні, або нормативні, та суб'єктивні (ненормативні, випадкові). У цілому феномен «кризи» має забарвлення надзвичайності, загрози й необхідності

діяти. Це позначення життєвої ситуації, у якій необхідно прийняти якесь кардинальне рішення, тобто криза є поворотним пунктом, найважливішим критерієм життєдіяльності, після чого подальший життєвий шлях може відрізнятись від попереднього. Життєва криза є важливим моментом у функціонуванні особистості, коли реалізація життєвого задуму неможлива (Ф.Є. Василюк), вона спричиняється фрустрацією важливих потреб індивіда та його специфічною особистісною реакцією на неї і не може, як правило, бути розв'язана лише в предметно-практичній і пізнавальній діяльності, тому подоланню травмуючих ситуацій сприяють процеси переживання, які реалізуються в зовнішніх та внутрішніх діях. Кожна криза є специфічною, визначається суб'єктивністю ситуації, характеризується, як правило, спрямованістю на розв'язання реальної проблеми.

Тому варто більш докладно поговорити про проблему життєвих криз особистості. Вікове становлення особистості не є хаотичним процесом. Кожен певний період життя ставить перед людиною комплекс вимог, виконання яких змінює структуру її взаємовідносин з навколишньою дійсністю, підносить її на якісно новий рівень пізнання та самопізнання. Дискретність, циклічність є невід'ємними ознаками процесу становлення особистості як частинки Всесвіту. Вікові кризові (перехідні) і стабільні стадії є невід'ємними супутниками життєвого шляху сім'ї, чергуючись, визначають її становлення. Для молоді, коли взаємна зацікавленість є найвищою, такими життєвими віхами стають вікові кризи 17 і 21 років – своєрідні кульмінаційні моменти, в яких життєві суперечності досягають апогею. Звичайно, як точкові інтервали життєвого шляху вони є умовними хронологічними показниками. Кризові явища розгортаються в цих інтервалах у діапазоні 1–2 років.

Життєві кризи бувають різноманітними, наприклад, професійними, конструктивними чи деструктивними, тривалими або нетривалими тощо, але завжди є віковими, бо відбуваються в певний період життя, та особистісними, оскільки є індивідуальними, тобто в сімейному самовизначенні криза – це індивідуально-особистісне життєве явище. Під час кризи 17 і 21 років відбуваються значні особистісні перетворення, які призводять до руйнування світоглядних стереотипів та формування нових. Стверджувати, що старі життєві настанови зникають остаточно, звичайно, буде помилкою, оскільки без них не буває нових. Однак, якщо людина бере шлюб у цей період або до настання кризи, то за короткий час вона частково або навіть повністю змінює свої ціннісні орієнтації, зокрема сімейні, унаслідок чого інша половина подружжя вже не виглядає такою